ذوالفقار علي جلباڻي

ڊاڪٽر حامد علي خانائيءَ جي تذڪره نويسيءَ جو جائزو

Discriptive Analysis of Dr. Hamid Ali Khanai's Writtings

Abstract:

Sindhi literature is immensely rich and protected whether it is poetry, stories, novels or any other form of literature. It is the result of unstoppable strives of sindhi authors. One of those extra ordinary writers Dr. Hamid Ali Khanai is among the leading writers from interior put of sindh. His work is not adequately highlighted/ mentioned/spotlighted in sindhi literature. In this paper, I have unveiled some of his exceptional collections like:

1. Tazkarah-e-Kotai Saadaat Rohri (A descriptive account of Syeds of Rohri; Published in 1998)
2. Tazkarah-i-Kotai Saadaat Sukkur (A description of the Kotai Saadaat Sukkur; Published in 2001)
3. Tazkarah-i-Shuara Rohri (A description of the poets of Rohri: unpublished).

I have presented a brief introduction of the collection of Dr. Hamid Ali khanai's three exceptional writing collection.

سنڌي ادب جي خدمتگارن ۾ اسان کي ڪيترن ئي عالمن ۽ اديبن جا نالا ملن ٿا. انهن عالمن ۾ هڪ محقق ۽ نقاد. ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي جو به نالو نشانبر طور نظر اچي ٿو. حامد علي خانائي سنڌ جي ساهتي پرڳڻي جو هڪ اهڙو هاڪارو عالم، ڏاهو اديب، نقاد ۽ محقق آهي، جنهن سنڌ جي تاريخ ۽ ادب جي مختلف پهلوئن تي جيڪو تحقيقي ڪم ڪيو آهي، ان جي پيش ڪيل تحقيقي ڪم کي غور سان پڙهڻ ۽ ان تي فڪر ڪرڻ سان سان معلوم ٿئي ٿو ته. هن پنهنجي تحقيقي عمل وسيلي نوجوان نسل ۽ ادب پرورن کي جيڪو علمي، ادبي ۽ تحقيقي ڪم پيش ڪيو آهي تنهن مان اسان جي نوجوان نسل جي ذهني تربيت ٿئي ٿي. سندس ادبي ڪم جي شروعات سال 1955 کان شروع ٿئي ٿو ۽ 2010ع تائين يعني ڪل پنجونجاهن سالن تي محيط آهي. اڌ صديءَ تي مشتمل سندس تحريرون جن ۾، شاعري، افسانہ نگاري ۽ مضمون نگاري کان علاوه

سنڌي ادب جي مختلف صنفن تي طبع آزمائي ڪندو رهيو. تحقيق ۽ تنقيد جي ڪيتر ۾ اڻ مٽ نشان ڇڏيا آهن. سندس تحقيقي ۽ تنقيدي عمل ۾ ڪيئي نوان سوال ۽ انهن جا جواب بہ ملن ٿا. حامد علي خانائي پنهنجي همعصر دور جي عالمن کان بہ متاثر ٿيندو رهيو ۽ انهن کي پنهنجي تحقيقي ۽ تنقيدي عمل سان متاثر بہ ڪندو رهيو. سنڌي ادب جي ميدان ۾ اڳ پيش ڪيل ڪيترن ئي نين ڳالهين جو ادراڪ حاصل ڪري ۽ پنهنجي تحقيقي شعور جي وسيلي سنڌ جي عالمن جي ڪتب آندل ڳالهين تي غور ويچار ڪندو انهن سوالن ۽ موضوعن سان لاڳاپيل ڳالهين کي پنهنجي علمي بصيرت ذريعي نوان نقش تلاش ڪندي ڪيترن ئي پهلوئن تي قلم ڪنيائين. سندس انهيءَ سموري پيش ڪيل تحقيقي عمل ۾ هڪ پهلو تذڪره نويسيءَ جو پڻ آهي، جنهن جو هت جائزو پيش ڪريون ٿا. هن کان اڳ ۾ اهو بہ ٻڌايون تہ تذڪرو ڇا آهي؟ تذڪره جي وضاحت عالم هن طرح ڪن ٿا:

ڊاڪٽر انوي فگار هڪڙو لکي ٿو تہ: ”هر زبان جي ادب جي شروعات، نثر بجاءِ نظم سان ٿي آهي. انهيءَ مان اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ انسان جو شعر ۽ شاعريءَ سان لڳاءُ گهڻو آهي. انهيءَ لَنوُ لڳا سبب انسان پنهنجي پسند جي شاعريءَ کي سيني ۾ سانڍڻ کان سواءِ جڏهن قلم سان ڪاغذ تي تحرير ڪرڻ شروع ڪيو. تڏهن پنهنجي پسند ۽ گهرج موجب مختلف طريقن سان شاعريءَ کي ڪتابي صورت ۾ هٿيڪو ڪندو رهيو. هٿيڪي ڪرڻ جي طريقن مان هڪڙو طريقو شعر جي انتخاب جو بہ آهي، جنهن ۾ مختلف شاعريءَ جي ڪلام کي گڏ ڪيو ٿي ويو. انهيءَ انتخاب کي بياض سڏيو ويو. انهيءَ بياض ۾ منتخب شعر سان شاعري جو نالو بہ ڏنو ويو. اڳتي هلي نالي سان گڏ، تخلص، سوانح ڪلام تي تبصري ۽ تنقيد کي پڻ شامل ڪيو ويو. اهڙي انتخاب يا بياض کي تذڪرو سڏيوويو.“ (هڪڙو: 2013، 19)

ساڳيو مصنف ڊاڪٽر فرمان فتحپوري جو حوالو ڏيندي لکي ٿو: ”بياض ۾ رڳو شعر جو انتخاب هوندو آهي، جڏهن تہ تذڪري ۾ شعر جي انتخاب سان گڏ، شاعرجو نالو ۽ تخلص جو بہ اضافو ڪيل آهي، بعد ۾ شاعرن جي نالن ۽ تخلصن ۾ خاص ترتيب آندي وئي آهي. ڪٿي اُها ابجد جي حروفن مطابق رکي ويندي آهي تہ ڪٿي الفابيٽيڪل آرڊر ۾، انهيءَ سان گڏ مختصر سوانح ۽ ڪلام تي تبصري واري واري واڌ ٿي ۽ تذڪرو بياض کان اڳتي وڌي نيم تاريخي نيم تنقيدي ۽ نيم سوانحي قصا ۾ داخل ٿي ويو. وقت ۽ حالتن جي تقاضائن تحت تذڪري تي ”ادبي تاريخ“، ”تنقيد ۽ سوانح نگاري“ جو رنگ گهرو

ٿيندو ويو. انهيءَ ته رنگي سنگم کي صحيح معنيٰ ۾ نه ادبي تاريخ جو نالو ويو ته تنقيد سڏيو ويو ۽ نه ئي سوانح نگاريءَ سان تعبير ڪري سگهجي ٿو. اهوئي تذڪري جو فن قرار ڏنو ويو آهي. تذڪري جي عنصرن ۾ شاعرن جي مختصر حالتن، ڪلام تي سراسري تبصري ۽ شعر جي انتخاب کي هن فن جي عنصرن ۾ شامل ڪيو ويو.“ (هڪڙو: 2013: 2)

تذڪري جي موضوع تي اسان کي ڊاڪٽر انور ”فگار“ هڪڙي جا ٻه مقالا ملن ٿا. اهي ٻئي مقالا سنڌ يونيورسٽي جي سنڌي شعبي پاران شايع ٿيندڙ تحقيقي جرنل ”ڪينجهر“ شمارو 16، سال 2013ع ۾ ۽ ”ڪينجهر“ شمارو 17، سال 2014ع ۾ شايع ٿيل آهن. جنهن ۾ پهرين مقالي ۾، سنڌ ۾ فارسي تذڪره نگاريءَ جي ابتدا ۽ ارتقا ۾، فارسيءَ جي ڪجهه تذڪرن جو مختصر ذڪر ڪيو آهي. ان کان پوءِ سنڌ ۾ سنڌي شاعرن جي تذڪرن جي اشاعت جو ذڪر ڪندي ڪافين جو ڪتاب تي تحقيق جا اشارا ڏنا آهن. مذڪوره موضوع کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ، سندس تحقيق ۾ گهرو اڀياس پيش ڪيل آهي.

پهرين مقالي ۾، شايع ٿيل سنڌي شاعرن جي تذڪرن جو مقالي جي آخر وچُور ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ 60 شايع ٿيل تذڪرن جا نالا ۽ تذڪرا نويس ۽ شايع ٿيل تذڪرن جو سال ڏنو ويو آهي ۽ ٻئي مقالي ۾، ساڳين ئي 60 تذڪره نويسن کي جيئن جو تيئن مقالي ۾ رکيو ويو آهي.

جيئن ته اسان جو موضوع ”ڊاڪٽر حامد علي جي تذڪره نويسيءَ جو جائزو“ آهي، ان ڪري اسان پنهنجي موضوع کي اڳ ۾ پيش ڪيل تحقيق جي روشني ۾ ڏٺو ته. جيڪا ڳالهه سامهون آئي ته اسان جي تحقيق مطابق اچ تائين. ڊاڪٽر حامد علي خانائيءَ جي ٽنهي تذڪرن کي ڪنهن به محقق، تحقيقي عمل هيٺ نه آندو آهي. هتي انهن تذڪرن جي روشنيءَ ۾ ڊاڪٽر حامد علي خانائي جي ادبي ڪردار جو ذڪر اچي ويندو. جنهن مان هرهڪ کي معلوم ٿيندو ته، هُو ڪيڏو نه وڏو محقق ۽ نقاد هو جنهن جي خدمتن کي وساريو ويو آهي.

1. تذڪره ڪوٽائي سادات روهڙي: 1998ع
2. تذڪره پُوراني سادات سکر: 2001ع
3. تذڪره شعراءِ روهڙي (اڻڇپيل)

ڊاڪٽر حامد علي خانائيءَ پنهنجي ٽنهي تذڪرن ۾، سکر ۽ روهڙي جي تاريخ

سان لاڳاپيل ۽ متعين ڪيل هردور جون ڳالهيون لکيون آهن. جڏهن سندس پهرئين تذڪري جو اڀياس ڪجي ٿو ته ان ۾ پنهنجي زبان ۽ ادب سان سچائيءَ نظر اچي ٿي. هن تذڪري مان سندس ذهانت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. سنڌ جي تاريخ ۽ ادبي ڳالهين کي قديم ماخذن مان ڳولي هٿ ڪري نهايت اهم معلومات ڏئي ٿو انهيءَ ڳالهه کي ڏسي چئي سگهجي ٿو ته. هن تذڪري کان اڳ ۾ اهڙي مفيد نوعيت واري معلومات ڪنهن به تذڪره نويس پيش ناهي ڪئي.

ڊاڪٽر حامد علي خانائي تذڪره ڪوٽائي سادات روهڙي. جي مهاڳ ۾ چوي ٿو ته:

"هن ڪتاب ۾ شامل مواد. سنڌ جي تواريخ جي وچايل ڪڙين مان هڪ اهم ڪڙي آهي، جنهن ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي ته. سنڌ جي سرزمين مان ڪهڙا نه وڏا اڪابر ۽ بصيرت جا صاحب ٿي گذريا آهن. جن اعليٰ منصب حاصل ڪيا ۽ پنهنجي سياسي تدبر سان ملڪي انتظام کي صحح معنيٰ ۾ هلائڻ جا جوهر ڏيکاريا. مير يعقوب علي خان رضويءَ جي تذڪري سان گڏ. سندس اولاد مان هڪ ٻئي پٺيان جيڪي گادي نشين ٿيندا آيا آهن. تن جو احوال ڏنو ويو آهي. هن خاندان جي سياسي ۽ سماجي عمل دخل سان گڏ. علم ۽ ادب جي ميدان ۾ به ڪافي ڪارناما سرانجام ڏنا آهن. ان ڪري. هن خاندان جي عالمن. اديبن. شاعرن ۽ مشاهيرن جو پڻ ذڪر ڪيو ويو آهي." (خانائي، 1998: 9)

مذڪوره تذڪري جي تاليف ۾ ڊاڪٽر حامد علي خانائي، تذڪري جي فهرست هن طرح رکي آهي.

باب پهريون: نواب سيد يعقوب علي خان رضوي جو خانداني پس منظر. ولادت، تعليم ۽ تربيت، سير ۽ سفر.

(الف) لاهور جو سفر (ب) شاهجهان آباد (دهليءَ جو سفر) (ج) شهزادن جي تخت لاءِ ويڙهه ۽ مير صاحب جو وطن واپس ورڻ (4) عالمگيري درٻار ۾ حاضري ۽ منصب جو عطا ٿيڻ (5) سيوهڻ جي فوجداري _ ميان نصير محمد جي شورش _ انتظامي ڪارناما _ سيوهڻ مان موقوف ٿيڻ (6) بکر جي گورنري "لُب تاريخ سنڌ" جي غلطي _ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي ٻيو دفعو شورش _ هنگورجن جي هندو ڪاردارن کي سزائون _ زرعي سڌارا (7) وفات (8) شخصيت (9) تصنيفات (10) جاگيرون ۽ آمدني (11) يادگار آثار: (الف) لاهور (ب) سيوهڻ _ قلندر شهباز رحه جي ڪنهڙي جو سائيبان _ عيد گاهه مسجد ۽ ٻاوُلي (ج) روهڙي _ قلعو شاهه آباد _ قلعي واري ننڍڙي مسجد _ قلعي وارو باغ _ اورنگزيب مسجد _ نولکي باغ _ مير يعقوب خان جو قبرستان_ مستورات جو قبرستان_

(12) اهل ۽ عيال

باب ٻيو: سيد مير صادق علي خان رضوي، نواب راجا مريد خان سان تعلقات، سنڌ کان ٻاهر سفر، هڪ اهم تواريخي واقعو وفات، شخصيت، اهل ۽ عيال

باب ٽيون: سيد مير يعقوب علي خان (ثاني) عرف مير جعفر، يادگار ۽ آثار_ همايون باغ_ شاهه آباد قلعي وارو بنگلو اهل ۽ عيال

باب چوٿون: ڪوٺائي جا اديب، شاعر ۽ مشاهير. 1. سيد علي مدد شاهه عرف مير يعقوب علي شاهه (رابع) 2. سيد همت علي شاهه 3. سيد فيض حمد شاهه "جعفري" 4. سيد اميد علي شاهه 5. سيد حيدر علي شاهه (ثاني) عرف مير صادق علي شاهه (رابع) 6. سيد پنجل شاهه عرف مير صفدر علي شاهه 7. سيد علي گل شاهه 8. سيد لڳڙ شاهه 9. سيد تاج محمد شاهه 10. سيد شاهنواز شاهه 11. سيد زوار حسين شاهه "زوار" ڪوٺائي 12. سيد عنايت علي رضوي 13. سيد غلام مرتضيٰ شاهه عرف ٽڪيل شاهه 14. سيد خادم علي شاهه 15. سيد مدد علي شاهه عرف يعقوب علي شاهه (خامس) تعليقات_ جاگير جو فرمان_ مذهبي عقائد_ ضميما 1. شجره خاندان ڪوٺائي سادات روهڙي 2. سيد حاصل شاهه جو مقبرو 3. سراءِ جي سيدن جو قبرستان 4. سيد سلطان شاهه رضويءَ جو مقبرو 5. روهڙي هندو_ مسلمانن جو صلح بورڊ جي هدايت 6. مانپتر 7. اهم تواريخي ماخذن جو تعارف 8. ببليو گرافي 9. ڏسٽي (الف) ماٺهو قومون ۽ قبيلا (ب) جاگرافيائي ماڳ ۽ مڪان

جيئن ته تذڪره نويسيءَ جي فن جو هي هڪ بهترين نمونو آهي، جنهن ۾ ليکڪ ڪيترين ئي يادگار ئي تصويرون ڏنيون آهن جن ۾، تاريخي مسجدون، مسجدن جا آثار، قبرستانن جا ڦٽل آثار، مقبرا، مزارون ۽ انهن جا ڪتبا شامل آهن. جڏهن اسان ليکڪ جي تحقيقي ڪاوش کي ڏسون ٿا ته، سندس محنت ۽ ڪاوش جو به اعتراف ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي. تاريخ جا ڏنڊلا عڪس ڏوئي انهن تان دز لاهي ڪيترين ئي قيمتي شين ۽ ڳالهين کي روشن ڪيو ويو آهي، اهو سمورو ڪم اتان جي مقامي ۽ سجاڳ علمي گهراڻن جو تعاون ۽ مدد سان ڪيترائي قلمي نسخا هٿ ڪري انهن مان مواد جي چونڊ ڪئي اٿائين. سندس زير نظر قلمي ماخذ هيٺ ڏيون ٿا.

1. سيد علي اڪبر شاهه "فائق" جانشاني: جو "شجره سادات رضوي/ نقوي بکر" (قلمي فارسي)
2. سيد يعقوب علي شاهه (رابع): "تذڪره مير يعقوب علي خان" (قلمي فارسي)، 1325ھ/1907ع.

3. ”نامي“ بيگ محمد: ”تواريخ نوابين بکر“ (قلمي فارسي)، مملوڪ ”موسوي لائبريري“ روهڙي سنڌ.
4. ”مجموعہ رقعات“ (قلمي فارسي)، 1293ھ/ 1876ع
5. سيد غلام مرتضيٰ بن سيد غلام علي رضوي: ”شجره سادات رضوي/ نقوي“ (قلمي)، مترجم: سيد پير ڏنو بن سيد خير محمد رضوي، 1361ھ/ 1942ع.
6. سيد نبي بخش شاھ بکاري: ”تواريخ بکار جاگير“ (قلمي سنڌي)، 1367ھ/ 1948ع. مملوڪ سيد صالح شاھ، ائڊووڪيٽ، ساڪن روهڙي سنڌ.

ڊاڪٽر حامد علي خانائي مذڪوره تذڪري ۾، گهٽي کان گهٽي ڏيان ۽ فڪر سان اهم ڳالهين ڏانهن پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪرايو آهي ۽ هرهڪ شيءِ کي حوالن، مثالن ۽ دليلن سان ٺوس بنيادن تي پيش ڪري ڪيترين ئي مفيد معلومات سان تاريخي ڳالهيون بيان ڪيون آهين. ڊاڪٽر حامد علي خانائي چوي ٿو تہ: ”سنڌ جي مؤرخن، بکر ۽ ٺٽي جي مغل نوابن متعلق جيڪا فهرست مرتب ڪئي آهي، اها ترتيب ۽ سال وغيره جي لحاظ کان گهڻي قدر غلط ۽ نامڪمل آهي. ٺٽي خواه بکر جا ڪافي نواب ۽ فوجدار اهڙا بہ ٿي گذريا آهن، جن جو انهن مرتب ڪيل فهرستن ۾ نالو ئي درج ٿيل نہ آهي. ’لُب تاريخ سنڌ‘ ۾ ڏنل نوابن جي فهرست ۾ بہ ڪافي اٽايون ۽ ڪوتاهيون آهن. ’لُب تاريخ سنڌ‘ ۾ بکر جي مغل نوابن جي ڏنل فهرست ۾، مير يعقوب علي خان رضويءَ کان پوءِ ائيتاليهين نمبر تي سندس فرزند مير صادق علي خان رضوي کي سن 1058ھ/ 1675ع ۾ بکر جو مغل گورنر ڄاڻايو آهي. اسان جي تحقيق موجب، اها ڳالهہ تواريخي لحاظ کان بلڪل غلط ۽ بي بنياد آهي. دراصل، انهيءَ مذڪوره سال ۾، مير صادق علي خان جو والد مير يعقوب علي خان سيوهڻ جي فوجداريءَ جي عهدي تي موقوف ٿيڻ کان پوءِ، شاهجهان آباد ۾ دربار شاهيءَ ۾ مقيم هو.“ (خانائي، 1998: 77)

تذڪره نويسي جو فن هڪ شاهڪار فن آهي، جيڪو دراصل سوانح ۽ سفرنامي جي صنفن جي دائري ۾ اچي ٿو. انهيءَ فن تي ڪيترن ئي عالمن جا تذڪرا ملن ٿا.

تذڪره شعراءِ روهڙي:

ادب ۾ تذڪره نويسي جي وڏي اهميت آهي. سنڌي ادب ۾ سنڌ جي شاعرن جو هڪ تذڪرو پروفيسر لطف الله بدوي ”تذڪره لطفي“ جي نالي سان ٽن جلدن ۾ لکيو هو. جنهن جي اهميت ۽ افاديت جا معترف پڙهندڙ ۽ لکندڙ آهن. ان تذڪري کان سواءِ، مختلف شهرن جي شاعرن بہ تذڪرا لکيا آهن، پر اسان کي ان صنف جي حوالي سان

روهڙيءَ ۽ ان جي ارد گرد جي ڳوٺن ۽ شهرن سان واسطو رکندڙ شاعرن جي ڪلام جو تذڪرو ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي به لکيو آهي. اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر حامد علي خانائي پنهنجي تحقيق ۾ اها ڪوشش ڪئي آهي ته، پنهنجي تحقيق ۾ نيون شيون ۽ ان ۾ نئون مواد مهيا ڪري ڏجي. ان ڳالهه جي لاءِ هت هڪ مثال پيش ڪندس ته، سال 1978ع ۾ پروفيسر گل محمد گلاٽي جوهڪ ننڍڙو ڪتاب ”تذڪره شعراءِ روهڙي“ جي نالي سان همدرد پريس، سکر سنڌ مان شايع ٿيو. ان تذڪري ۾ پروفيسر گل محمد گلاٽي، روهڙيءَ جي چويهن شاعرن جي سوانح ۽ مختصر ڪلام جو نمونو ڏنو آهي. ڊاڪٽر خانائيءَ هن ڪان پوءِ ٻٽيهن غير مسلم شاعرن جو ڪلام ۽ سوانح جو احوال ڪٺو ڪيو جنهن ۾ هي شاعر آهن: (1) لال پيرومل (2) لاله شيوارام (3) لاله کيارام (4) ٽيڪچند مولچند لاله داس (5) جمعت راءِ (6) ديپ سنگهه (7) لکيمچند نارائڻ داس ڀاٽيه (8) تيرسداس پمناٽي (9) نانڪ مدٽاڻي (10) سترام داس ڪيولرام ڀڳواٽائي (11) تمل ايسرداس ڪيسواٽي ”سروپ“ (12) گرداس لعل گهنشام ڀاٽيه (13) ڪندن لعل ”ناچيز“ (14) چيناند موهن/ سندس والد (15) منشي چيلارام (16) گدومل ڪنڊ مَل هرجاڻي (17) ديوان نرملداس (18) سانول داس پٽ هاسانند (19) ڊاڪٽر هيرانند (20) راءِ بهادر چنديرام (21) سيٺ سڄنيچند (22) هاسارام سندرداس پمناٽي (23) ڊاڪٽر روچلداس (24) چندا سنگهه مفتون (25) ڀائي پاروشاهه (26) وسڻ (گهوٽ) رام (27) ڀائي ايسرلعل (28) سرڏن (29) بابا نيپراج (30) اُتم تلريجا (31) گوپ پريتمداس روپچنداڻي (32) جاڙو ڀڳت ۽ سندس پٽ پرسرام: جاڙو ڀڳت رام. جاڙو ڀڳت رام، ڊاڪٽر حامد علي خانائي جي والد صاحب حڪيم محمد ميان محمد يعقوب ”صابر“ قريشي جو گهرو دوست به هو جو هن جون لکيل ڪافيون به ڳائيندو هو. ان ڪان علاوه جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي ته ڊاڪٽر خانائيءَ جا، سنڌ جي صوفي شاعرن تي به مقالا ملن ٿا. ايئن هن جي همعصرن به، انهن جي سوانح ۽ ڪلام تي لکيو ۽ انهن جي ڪلام کي مرتب ڪيو آهي ۽ پاڻ انهن ڪان متاثر ٿيو. تصنيف ۽ تاليف ڪان علاوه ماهوار ”ادا“، ”رهنما“، ”نئين زندگي“، ٽماهي ”مهراڻ“، ”الرحيم“، ”پيغام“، ”سنڌي ادب“، ۽ ”المدينه“ ڪان سواءِ ٻين رسالن ۽ اخبارن ۾ به وافر مقدار ۾ قيمتي مقالا رقم ڪيا، جي ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ جو وڏو سرمايو آهن. تذڪرا شعراءِ روهڙي، جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته، هُو ادب جي فني ۽ فڪري لوازمات کي ڄاڻندڙ هو. سندس تذڪري مان جدت ۽ ترقي پسنديءَ جا جيڪي عنصر ابرن ٿا تن جي اهميت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، هُو هڪ ڄاڻو ادبي محقق هو.

ڊاڪٽر حامد علي خانائي پنهنجي سموري حياتي ادب جي قديم ۽ جديد رخن سان گڏوگڏ ڪيترن ئي حوالن سان هڪ روايتي انسان پسند بہ رهيو آهي.

ڪرچ جي چوڻ مطابق ”انسان جيڪو فطرت جو حصو آهي، پنهنجي انفراديت کي نمايان ڪري فطرت جي دنيا جو واحد موضوع ٿي سگهي ٿو. هن انساني زمين تي ان جي تحقيق انساني عظمت ۽ فرد جي تصور کي وسعت ڏيڻ ۾ ان جي مدد ڪندي آهي. ان جي محسوسات ان جي لفظن جيڪي هڪ جاءِ گڏ ٿي ويندا آهن. جن لفظن ۾ ان خيالن جو اظهار ڪيو آهي اهي آمد بهار جي استقبال لاءِ ملي ڪري ڪم ڪندا آهن“ (نيازي، 2019: 83)

تذڪره پوراني سادات سکر:

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي جو مذڪوره تحقيقي ڪم مفيد معلومات سان آراستہ آهي. هن ڪتاب ۾ ”پوراني سادات“ جي آمد کان ويندي ان جي علمي ۽ ادبي ڪارنامن ۽ بزرگن بابت اهم احوال شامل ڪيو ويو آهي، ان ۾ سندس تحقيقي ڪاوش جو بہ پتو پوي ٿو. جيئن تہ ماڻهوءَ کي پنهنجو فطرت ماحول ئي سڀ ڪجهہ سيکاريندو آهي ۽ اتان ئي پنهنجي سوچ وارن ماڻهن سان گڏجي ڪم ڪرڻ کي ترجيح ڏيندو آهي.

ڊاڪٽر حامد علي خانائي ”تذڪره پُوراني سادات سکر“ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو تہ:

”مؤرخ سنڌ سيد حسام الدين راشديءَ پنهنجي وفات کان ڪجهہ ورهيہ اڳ ۾ مون ڏانهن هڪ خط لکي ان ڳالهہ جو اظهار ڪيو هو تہ پاڻ ’تذڪره پوراني سادات‘ تي ڪم ڪري رهيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ راشدي صاحب ’پوراني سادات‘ جي متعلق مواد ڪٺي ڪرڻ ۾ ڪافي جاکوڙ ڪئي. سکر جي ’سادات پوراني‘ جي هڪ سڄاڻ ۽ علمي شخصيت ـ ميرڪ سيد غلام مصطفيٰ شاهہ پڻ انهيءَ تذڪري لکڻ جي سلسلي ۾ ڪيس ڪافي خانداني شجرا ۽ قلمي ڪتاب هٿ ڪري ڏنا هئا. ان کان ڪجهہ وقت اڳ ۾ راشدي صاحب فارسي زبان ۾ ’سادات پوراني در سندهہ‘ جي عنوان سان هڪ مقالو لکي ’يادگار‘ نالي رسالي ۾ شايع ڪرايو هو. پاڻ ان رسالي جي هڪ ڪاپي پڻ مون کي حيدرآباد ۾ روبرو ڏني هئائين. ليڪن اهو رسالو مون وٽان ڪو مطالعي لاءِ وٺي ويو ۽ وري واپس نہ وريو.“ (خانائي: 2001: 13)

ڊاڪٽر حامد علي خانائي پير حسام الدين، رحيمداد خان مولائي شيدائي، علامہ عمر بن محمد دائود پوٽي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪم کان تمام گهڻو متاثر ٿو نظر

اچي ۽ سندس تحريرن مان اهڙي قسم جو رنگ نظر ٿو ان ڪري پاڻ انهن ئي پيچرن تي هلي اهڙي نموني جي مواد جي تلاش ۾ نوان رستا اختيار ڪيا آهن جيڪا سندس پنهنجي انفرادي واٽ آهي. تذڪرا پوراني سادات سکر، جي مطالعي دوران ڪيئي اهڙيون ڳالهيون معلوم ڪيون ويون آهن جن ۾، سندس تحقيق جو طريقو ۽ ترتيب مان اهڙي جهلڪ پسي سگهجي ٿي.

''پوراني سادات'، جي عرف عام ۾ 'ميرڪي سادات' يا 'موسوي سادات' ڪري سڏبا آهن، سي سنڌ جي قديم شهرن، جهڙوڪ: سکر، روهڙي ۽ ٺٽي ۾ آباد آهن. راقم جڏهن 'تذڪره ڪوٺائي سادات روهڙي' تصنيف پئي ڪيو ته ان وقت منهنجي نوجوان علمي ۽ ادبي دوست، انجنيئر عبدالحسين موسويءَ 'تذڪره پوراني سادات سکر' لکڻ لاءِ آماده ڪيو. شاهه صاحب، رات ڏينهن هڪ ڪري، مواد گڏ ڪرڻ ۽ ان کي سهيڙڻ ۾ منهنجي ڪافي مدد ۽ معاونت ڪئي." (خانائي، 2001: 14)

"تذڪره پوراني سادات سکر" جي سلسلي ۾، ڊاڪٽر حامد علي خانائي ڪيترن ئي علمي ۽ تاريخي ڳالهين کي مثالي دليلن سان هن تذڪري کي هن طرح سان ترتيب ڏئي اهم معلومات پيش ڪئي آهي.

مهاڳ ۽ تمهيد کان پوءِ سڀ کان پهرين، سيد محمد "العابدين" بن امام موسيٰ ڪاظم عليہ السلام جو مختصر احوال ڏنو آهي. سيد محمد "العابدين" جي شيراز ۾ آمد – وفات. سيد ابراهيم "مُجاب" ڪربلا معليٰ جي مجاورت – مُجاب جو لقب – وفات – اهل ۽ عيال. امير سيد علي بن سيد هادي، امير سيد علي بن سيد هادي، امير سيد محمد بن امير سيد علي، قطب الابدال سيد جلال الدين ابو سعيد پوراني – پوراني سادات ۽ ارغونن جي تعلقات جو تواريخي پس منظر ۾ چوي ٿو ته: "سيد جلال الدين ابوسعيد پورانيءَ جا پنهنجي وقت جي حاڪمن سان گهرا سياسي ۽ دوستاڻا تعلقات قائم هئا، ۽ وقت جي حاڪمن وٽ کين وڏيءَ عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو. مير معصوم بکريءَ پنهنجي ڪتاب "تاريخ معصوميءَ" ۾ پوراني سادات ۽ ارغونن جي باهمي تعلقات جو ڪافي تفصيل سان پس منظر بيان ڪيو آهي." (2001: 34)

محمد خانا شيباني ۽ پوراني سادات. – وفات – اهل ۽ عيال – سيد محمود عرف شيخ ميرڪ پوراني سادات جي سنڌ ۾ آمد ۽ ان دور جون تواريخي ۽ سياسي حالتون ۾ جاٽايل آهي ته: "بابر بادشاهه ۽ ميرزا شاهه بيگ ارغون جي وچ ۾ ٿيل صلح نامي موجب ميرزا شاهه بيگ ارغون "شال" ۽ "سيوي" جي علائقي تي قبضو ڪري، سن 923هه/ 1517ع ۾

قنڌار جي قلعي جون ڪنجيون مغل بادشاهه جي حوالي ڪيون. شاهه بيگ ارغون جي پاران مير ابو المڪارم جي والد- مير غياث الدين قنڌار جون ڪنجيون بابر جي خدمت ۾ پيش ڪيون. اهڙيءَ طرح، شاهه بيگ ارغون ڪنڌار مان نڪري،شال ۽ سيويءَ جي پرڳڻن ۾ اچي رهيو. جيئن ته شال ۽ سيوي پرڳڻن جي آمدني تمام ٿوري هئي ۽ ان مان ارغونن جي خرچ جو پورائو ٿي ڪونه ٿي سگهيو انهيءَ ڪري سندن حريص نگاهون هميشه سنڌ جهڙي سڪئي ستابي ملڪ طرف کُتل هيون ۽ هو هميشه ڪنهن موقعي جي تاڙ ۾ هئا.

ارغون ڦر لٽ جي لحاظ کان پهريائين ”ڪوٽ ماڇين“ ۽ ”چانڊڪا“ جي پرڳڻن ۾ ڌاڙيلن وانگر ڪاهي آيا ۽ پنهنجيون قهري ڪاروايون شروع ڪيائون. ڳوٺن جا ڳوٺ، واهڻن جا واهڻ ۽ بستيون ڦُري چٽ ڪري، پڙپانگ ڪري ڇڏيائون.“(خانائي، 2001، 36)

سيد بايزيد الحسيني پوراني - عبيدالله خان ازبڪ ۽ سيد بايزيد الحسيني - سيد بايزيد جي ڪابل ۾ سڪونت ۽ ميرزا ڪامران جي سرپرستي - ميرزاڪامران جي پاران سفارت - وفات - خوش نويسي ۾ لکي ٿو ته: ”سيد بايزيد الحسني هڪ بي مثل خوش نويس هو ۽ هر قسم جا نهايت ئي عمدا خط لکندو هو. خوش نويسيءَ ۾ سندس استاد مولانا اظهر هو.“(2001: 61)

ميرڪ سيد محمد بن ميرڪ عبدالاول پوراني، ميرڪ سيد محمود بن ميرڪ عبدالاول پوراني، ميرڪ سيد تقي الدين محمد بن ميرڪ عبدالاول پوراني، ميرڪ سيد محمد مرتضيٰ، ميرڪ غلام حسين شاهه ببي الله ٽڪائي، ميرڪ غلام علي ۽ سندس اولاد - مير ڏتل شاهه - مير قلندر بخش شاهه - مير شاهه محمد شاهه، مير الله ڏنو شاهه سيد عبدالرحمان شاهه - سيد عبدالرحمان شاهه جو ائٽڪن صاحب کي لکيل خط ۽ تواريخي غلطي جو ازالو ۾، ڊاڪٽر حامدعلي خانائي چوي ٿو: ”ميرڪي سادات، جي مخطوطن کي اُٿلائيندي پُٿلائيندي سيد عبدالرحمان شاهه جو انگريزيءَ ۾ لکيل هڪ خط دستياب ٿيو آهي، جو هن اي.ايڇ. ائٽڪن کي ڏانهس سندس پهرين اپريل 1906ع واري خط جي جواب ۾ لکيو هو. اي.ايڇ. ائٽڪن ان زماني ۾ بمبئي سرڪار پاران سنڌ صوبي جو گزيٽيئر مرتب ڪري رهيو هو. ائٽڪن صاحب انهيءَ سلسلي ۾، سيد عبدالرحمان شاهه کي پنهنجي پنهنجي سڪر جي ”ميرڪي سادات“ جو احوال لکي موڪلڻ لاءِ گذارش ڪئي هئي، جنهن جي جواب ۾ شاهه صاحب جو اهو مذڪور خط لکيو هو. هتي

عبدالرحمان جي ان لکيل انگريزي خط جو متن ملاحظ لاءِ ڏجي ٿو.“ (خانائي، 2001: 122، 123)

ڊاڪٽر حامد علي خانائي مذڪور تذڪري ۾ خط ڏيڻ کان پوءِ ان جي حقيقت بابت لکي ٿو ته: ”سيد عبدالرحمان شاهه جي انهيءَ متئين خط جي عبارت کي ڏسي اهو تعجب ٿو ٿئي ته، شاهه صاحب جيئن ته پاڻ ”ميرڪي سادات“ جو فرد هوءِ ڪيس پنهنجي خانداني احوال جي پوريءَ طرح ڄاڻ هئي، انهيءَ جي باوجود هن ميرڪ عبدالباقي پورانيءَ ۽ سندس والد امير ميرڪ شاهه بايزيد پورانيءَ جي باري ۾ غلط بيانيءَ کان ڪم ورتو آهي. شاهه صاحب جي انهيءَ مذڪور خط مان چند تواريخي غلطيون واضح ٿين ٿيون:

(الف) سيد عبدالرحمان جو قول آهي ته امير ميرڪ شاهه بايزيد پوراني سن 928ھ ۾ مرزا شاهه حسين سان گڏجي سنڌ ۾ آيو ۽ بکر جو حاڪم ٿي رهيو. ڪجهه وقت کان پوءِ ميرڪ بايزيد الحسينيءَ بکر جي حڪومت جي واڳ پنهنجي فرزند مير عبدالباقيءَ جي سپرد ڪري پاڻ قنڌار هليو ويو هو.

اسان هن تذڪري ۾ ”ميرڪي سادات“ جو ڪافي تفصيل سان ذڪر بيان ڪيو آهي ۽ ان سلسلي ۾ ڪيترائي، خانداني تذڪرا ۽ شجرا اسان جي مطالعي هيٺ رهيا آهن، جن مان اهو ڪٿي به ظاهر ڪونه ٿو ٿئي ته ڪو اهي ٻئي بزرگ بکر جا حاڪم ٿي رهيا هجن! البت ميرڪ عبدالباقيءَ پورانيءَ لاءِ ڪن مؤرخن اهو لکيو آهي ته هيءُ بکر جو ”شيخ الاسلام“ ٿي رهيو هو ليڪن اسان انهيءَ ڳالهه کي به تواريخ جي روشني ۾ اڳ ئي رد ڪري آيا آهيون.“ (خانائي، 2001، 125)

ميرڪ پنيل شاهه، سيد غلام لطيف شاهه ”آفتاب“ سيد قائم علي شاهه موسوي، سيد نواز علي شاهه، ميرڪ بهار علي شاهه ”قربان“ سيد پناهه علي شاهه، سيد دلدار حسين شاهه موسوي، ميرڪ غلام مصطفيٰ شاهه، سيد غلام حيدر شاهه، سيد مقبول حسين شاهه موسوي، سيد عاشق حسين شاهه ”عاشق“.

روهڙيءَ جا ميرڪي سادات:

سيد وڏيل شاهه موسوي، شادي ۽ اولاد وفات ـ تصنيفات ۽ تاليف. سيد عطاحسين شاهه موسوي ـ اهل ۽ عيال ـ وفات ـ شخصيت ـ تصنيفات. سيد عبدالحسين شاهه موسوي ـ تصنيفات. سيد جواد حسين شاهه موسوي، ڊاڪٽر سيد اڪبر حسين شاهه

موسوي ـ سيد عبدالرحيم موسوي، ڊاڪٽر سيد امجد حسين موسوي.

ميرڪي سادات جا گورستان ۽ آثار:

چبوترن واريون قبرون، ميرڪ جو قبو ـ ميرڪي سادات جا مقبرا ـ ٽڪري وارا چبوترا ـ بيبي داديءَ جي مزار ـ حلالي حراميءَ وارو منارو ـ ميرڪي سادات جي مسجد ـ ڏتل شاه جو مڪان ـ چپريءَ وارو اوتارو. مير غوث بخش شاه جي مسجد ۽ امام بارگاه.

ضميمو (1): متفرقہ سادات سکر. (الف) خبوشاني سادات (ب) سيد زئي (ج) بهاولي سادات (د) مير سيد مصطفيٰ ۽ سندس اولاد (ه) سبز واري سادات (و) رضوي مشهدي ملتاني سادات.

ضميمو (2): ميرڪي سادات جو منظوم نسب نامو.

ضميمو (3) شجره خاندان ميرڪي پوراني عربشاهي سادات.

ضميمو (4) شجره خاندان خبوشاني سادات.

ضميمو (5) شجره خاندان سيد زئي سادات.

ضميمو (6) شجره خاندان مير سيد مصطفيٰ.

ضميمو (7) شجره خاندان رضوي مشهدي ملتاني سادات.

ضميمو (8) سيد عطا حسين موسوي جي لکيل مضمونن جو وچور تعليقات.

(الف) مشاهير

امير ڪبير سيد علي همداني، جلال الدين با يزيد پوراني، سيد محمد ”نوربخش“، سلطان علي مشهدي، سلطان حسين ميرزا بايقرا، مير علي شير ”نوائي“، امير ذوالنون ارغون، محمد خان شيباني، عبدالوهاب مغل، سلطان بديع الزمان مرزا، عبدالله خان ازبڪ، ظهير الدين بابر، شاه اسماعيل صفوي، ميرزا ڪامران، مخدوم محمد وارث، سيد فتح محمد شاه شيرازي، ميرزامدد علي بيگ.

(ب) جاگرافيائي ماڳ ۽ مڪان

استر آباد ـ پوران ـ حائر ـ خبوشان ـ خَتلان ـ داور ـ سبزوار ـ شيراز ـ غور ـ فَراه ـ قبچان ـ قنڌار ـ ماوراءُ النهر ـ مرم ـ مشهد ـ نيشاپور ـ هرات ـ هُرمز ـ هممدان.

ببليوگرافي.

ببليوگرافيءَ واري (الف) حصي ۾، اٺن قلمي نسخن مان مدد ورتي وئي آهي. (ب) حصي ۾، سنڌي (25) ڪتاب ۽ (ج) حصي ۾، ڇتيهہ اردو ڪتاب ۽، (د) حصي ۾، تيرهن

فارسي ڪتاب ۽ آخر (هه) حصي ۾ نون انگريزي ڪتابن کان مدد وٺي ڪل 322 صفحن تي، مذڪوره تذڪرو پورو ڪيو ويو آهي.

ڊاڪٽر حامد علي خانائيءَ جي ٽنهي تذڪرن بابت عالمن ۽ اديبن جا رايا.

1. تذڪره ڪوٽائي سادات روهڙي:

مولانا محمد پريل "بيدار" مگريو پنهنجي مضمون "سنڌ جو اَورچ اديب: ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي" ۾ لکي ٿو ته: "هيءُ ڪتاب روهڙيءَ جي "ڪوٽائي سادات" تي نهايت تحقيق سان لکيو ويو آهي. هن ۾ نقوي/ رضوي خاندان جو احوال، شجرا ۽ ٻيو قيمتي تواريخي احوال ڏنل آهي. مغلن جي گورنر ۽ "ڪوٽائي سادات" جي مورثِ اعليٰ – مير سيد يعقوب علي خان رضوي ۽ اُن جي خاندان جو مفصل ذڪر آيل آهي. اُن کي عالمگير جي حاضريءَ وقت منصب جو عطا ٿيڻ، سنڌس انتظامي ڪارناما، بکر جي گورنري ملڻ، شاعري، تصنيفات ۽ ان جي خاندان جي شاعرن ۽ اديبن جي احوال تي هڪ تواريخي ۽ اهم دستاويز آهي. مشهور ڪافي گو شاعر سيد اميد علي شاهه ڪوٽائي جو مفصل احوال آيل آهي ۽ سندس ڪافين، ڏوهيڙن ۽ بيتن جو انتخاب پڻ ڏنل آهي. هن ڪتاب ۾ ان دور جي تواريخ تي ڪافي مواد ملي ٿو. حاشين ۾ احوالن کي ڏسي، ڊاڪٽر صاحب جي محنت ۽ جاکوڙ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. مطلب ته تواريخ جي تحقيق ڪرڻ وارن لاءِ هيءُ ڪافي سُونهون ڪتاب آهي." (مگريو 2011: 97، 98)

ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو پنهنجي مضمون "ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي: سنڌ جو خاموش طبع عالم ۽ محقق" ۾ لکي ٿو ته: "هن تذڪري ۾ نه صرف مير صاحب جي سياسي، سماجي، علمي ۽ انتظامي ڪارنامن کي تحقيقي پيرائي ۾ بيان ڪيو ويو آهي، بلڪ سندس اولاد مان هڪ ٻئي پٺيان جيڪي گادي نشين ٿيندا آيا آهن، تن جو مفصل احوال پڻ شامل ڪيو ويو آهي. سائين حامد عليءَ، نواب مير سيد يعقوب علي خان جي متعلق، منتشر مواد کي مختلف عنوانن ۾ ورهائي، هرهڪ عنوان تي نهايت تفصيلي روشني وڌي وئي آهي. آخر ۾، ڪتاب ۾ آيل مواد سان واسطو رکندڙ واقعن متعلق تعليقات ۽ ضميما پڻ ڏنا ويا آهن، جنهن جي ڪري علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت وڌي وڃي ٿي." (گهانگهرو 2011: 105)

عبدالقيوم "صائب" پنهنجي مضمون "تذڪره ڪوٽائي سادات روهڙي" (تبصرو) ۾ چوي ٿو ته: "هن ڪتاب ۾ ڪي خوبيون نظر اچن ٿيون، جهڙوڪ: (الف) نواب مير سيد

يعقوب علي خان رضويءَ جو مفصل احوال ڏنو ويو آهي. (ب) ڪيترن تواريخي واقعن ۽ سنن جون اهل قلم کان ٿيل غلطيون درست ڪيون ويون. (ج) حاشين لکندي، وڏيءَ تحقيق کان ڪم ورتو ويو آهي. اهي حاشيا معلومات سان پريل آهن. (د) ڪوتائي سيدن جي اديبن ۽ شاعرن جي ادبي ۽ شعروشاعريءَ بابت خاصو مواد مهيا ڪيو ويو آهي.

غلطين جي درستگين جا چند مثال:

”خانبهادر خداداد خان پنهنجي ڪتاب ”لُب تاريخ سنڌ“ ۾، بکر جي مغل گورنرن جي ڏنل فهرست ۾، مير يعقوب علي خان کي 47 نمبر تي ڄاڻائيندي، سندس گورنر مقرر ٿيڻ جو سن 1081ھ/ 1670ع بيان ڪيو ويو آهي. دراصل اهو ڄاڻايل سن بلڪل غلط آهي. انهيءَ مذڪورسال، يعني 1081ھ/1670ع ڌاري، مير صاحب سيوهڻ جو فوجدار هو ۽ سن 1084ھ/ 1673ع تائين انهيءَ عهدي تي فائز رهيو.“ (صائب، 2011: 219، 220)

2. تذڪره پوراني سادات سکر:

ڊاڪٽر عبدالرسول قادري، پنهنجي مضمون ”ساهتي پرڳڻي جو وِهائُو تارو: ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي“ ۾ لکي ٿو تہ: ”تذڪره پوراني سادات سکر، هيءَ تواريخي ڪتاب سکر هسٽاريڪل سوسائٽي، سکر طرفان 2001ع ۾ ڇپيو. هن ڪتاب ۾ پوراني سادات (ميرڪي/ موسوي سادات) جي سنڌ ۾ آمد، ان دؤر جون تواريخي سياسي حالتون، ۽ موجوده دور تائين عالمن ۽ اديبن جون علمي خدمتون بيان ڪيل آهن.“ (قادري، 2011: 74)

ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو لکي ٿو تہ: ”تذڪره پوراني سادات سکر، وچ ايشيا ۽ سنڌ ۽ هند جي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ سياسي تواريخ ۾ ”پوراني سادات“ جو ذڪر جاءِ بجاءِ مِلي ٿو. هن گهراڻي جي ڪيترن ئي باوقار فردن جي علمي، ادبي، تواريخي ۽ فقهي خدمتن جو هند ۽ سنڌ جي بلند مرتبي جي عالمن ۽ محققن پنهنجي لکيتن ۾ نمايان طور ذڪر ڪيو آهي. سائين حامد علي، سنڌ جو پهريون محقق عالم آهي، جنهن هن خاندان متعلق ٽڙيل پکڙيل مواد کي ڪٺو ڪري، هڪ ڪتاب جي شڪل ۾ محفوظ ڪيو آهي، ان ڏس ۾، نہ صرف سکر جي ”پوارني سادات“ جي اهم شخصيتن جو احوال ڏنو آهي، بلڪ ان دؤر جي تواريخي ۽ سياسي پس منظر ۽ ٻين ڪيترن اهم ڳالهين تي بہ روشني وڌي وئي آهي.“ (گهانگهرو، 2011: 105، 106)

"نقش" ناياب منگي، مضمون "تذڪره پوراني سادات سکر" (هڪ تعارف)، ۾ لکي ٿو ته: "جس آهي ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي صاحب کي، جنهن سکر جي پوراني سادات تي "تذڪره پوراني سادات سکر" جي نالي سان 320 صفحن جو هڪ ضخيم ڪتاب لکي، وڏي ضرورت پوري ڪئي آهي، منجهس خاندان جو شخصيتن جو تذڪرو موجود آهي. ان کان علاوه 35 صفحن تي شجرا پيش ڪيا ويا آهن. پوراني سادات مان اڪيچار عالم خوش نويس ۽ خطاط هئا، جن کي تواريخ ۾ وڏي اهميت حاصل رهي آهي. ڊاڪٽر خانائيءَ انهن قديم آثارن جو به ذڪر ڪيو آهي، جي هن خاندان نئي ۽ سکر ۾ ڇڏيا آهن. انهن ۾ هن خاندان جي قبرستان جي ڄاڻ ملي ٿي." (منگي، 2011: 231، 232)

3. تذڪره شعراءِ روهڙي:

ادبي تاريخ جي حوالي سان تذڪره نويسيءَ جي تمام گهڻي اهميت ۽ افاديت معلوم ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ جو تذڪره نويس اڪثر ڪري هن فن ۾، تاريخ جي به کوج ڪندا آهن جنهن سان ملڪي حالات ۽ واقعات کي به سمجهي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر حامد علي جي ٻن تذڪرن ۾ مذڪور تذڪري جي وڏي اهميت آهي.

"هن تذڪري ۾ آڳاٽي/ قديم دور کان وٺي موجوده دور تائين، روهڙي شهر سان تعلق رکندڙ قديم ۽ جديد شاعرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن شاعرن ۾ سنڌي زبان کان علاوه فارسي، عربي ۽ سرائڪي ٻولين جا شاعر به شامل ڪيا ويا آهن. هن تذڪري ۾ هر شاعر جي مختصر سوانح حيات، سندس ڪلام تي تبصرو/ تنقيد ڪرڻ کان علاوه، ان شاعر جي ڪلام جو انتخاب پڻ ڏنو ويو آهي." (منصور مڱريو، 2011:، 134)

سنڌي ٻوليءَ ۾، تذڪره نويسيءَ جي فن جي روايت بابت ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو پنهنجي تحقيقي مقالي "سنڌي شاعرن جا تذڪرا" حاصل ٿيل تحقيقي نتيجا ۾ لکي ٿو ته: "تحقيقي طورِ اهو ظاهر ٿيو آهي ته سنڌي شاعرن جي تذڪره نگاريءَ جي شروعات 1883ع ۾ ٿي آهي." (هڪڙو2014: 13)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ادب جي وصف بابت چوي ٿو ته: "ادب هڪ وسيع موضوع آهي. هن جو ڪائنات جي حسن ۽ قبح توڙي انسان جي جذباتي دنيا سان سڌو سنئون واسطو آهي. جئن جئن وقت گذرندو پيو وڃي تيئن تيئن نه رڳو ادب ۾ واڌ ويجهه پئي اچي، پر خود ادب جي وصف ۽ گوناگونيءَ بابت رايا وڌندا پيا وڃن. ادب بابت سوچيندي

عالمن ۽ نقادن پهريائين پهريائين ان جي دائري جو تعين ڪيو آهي ۽ ٻڌايو اٿن تہ ادب ڇا آهي ۽ ڇا ادب نہ آهي. هن مان مراد هيءَ آهي تہ ڪهڙا موضوع (Subject) ادب جا آهن. جن ۾ نقادن تاريخ جاگرافيءَ کان وٺي سائنس جي موضوعن ڏي اشاري طور سمجهايو آهي تہ ادب فقط اهو آهي تہ جنهن جو ڪنهن بہ تاريخي ۽ ٽيڪنيڪي علم سان نہ پر ان جي جذباتي دنيا ۽ انسان جي مسئلن سان واسطو آهي. پوءِ ان جي سمجهاڻي لاءِ جانورن ۽ پکين جا قصا بہ چونہ بيان ڪيا وڃن.“ (جوڻيجو 2006: 33)

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ: ”سنڌي شاعرن جي مستند تاريخ جي سلسلي ۾ ”تذڪره لطفي“ جا ٽي جلد لکيائين ۽ سنڌ جي تاريخ بابت ڪيترائي تحقيقي مقالا لکيائين... ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جي تاريخ، لوڪ ادب تي وڏو تحقيقي ڪم ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اصل نسل تي سندس ڪتاب ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“ ڇپيو آهي ۽ لسٻيلي جي شاعرن بابت سندس محققانہ ڪتاب ”ٻيلاين جا ٻول“ شايع ٿيو آهي. لوڪ ادب جي سلسلي جا 40 جلد مرتب ڪيا اٿس ۽ سنڌ جي ڪلاسيڪل شاعرن جي سلسلي ۾ سندس ”ڪليات حمل“، ”خليفي نبي بخش جو رسالو“، ”شاه عنايت رضوي جو رسالو“ ۽ ”ميين لطف الله قادري جو ڪلام“ شايع ٿيا آهن.... پير حسام الدين راشدي ڪيترائي تاريخي ماخذ نهايت محنت سان مرتب ڪري ۽ حواشيءَ سان سينگاري شايع ڪيا آهن. جهڙوڪ: مقالات الشعراء تڪملہ مقالات الشعراء، مڪلي نامہ، تحفتہ الڪرام(فارسي)، حديقتہ الاوليا وغيره.... مير رحيم داد خان مولائي شيدائي سنڌ جي تاريخ تي نهايت ڪارائتا ڪتاب لکيا آهن. جهڙوڪ: جنت السنڌ، تاريخ تمدن سنڌ، ۽ تاريخ سکر وغيره.“ (عبدالمجيد، 2002؛ 176،177)

ڊاڪٽر حامد علي خانائي پنهنجي تذڪري ”تذڪره ڪوٺائي سادات سکر“ جي باب چوٿين ۾، ڪوٺائي سادات جا اديب، شاعر ۽ مشاهير ۾ لکي ٿو تہ: ”نواب سيد يعقوب علي رضويءَ جي گهراڻي مان وقت بہ وقت وڏا عالم، اديب ۽ شاعر پيدا پئي ٿيا آهن، جن سنڌي ۽ فارسي زبانن ۾ ڪيترائي نادر ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا. انهن عالمن ۽ اديبن جي علمي ذخيري مان ڪافي ڪجهہ وقت جي وهڪري ۾ وهي چڪو آهي. البت، هن وقت باقي جيڪو ڪجهہ بچيو آهي، اهو سندن پونيرن وٽ تبرڪ طور محفوظ رهندو اچي. ڪوٺائي سادات جا هينيان عالم، اديب، شاعر ۽ مشاهير قابل ذڪر آهن.“ (خانائي، 1998: 98) انهن شاعرن، اديبن ۽ مشاهيرن ۾ پندرهن شخصيتن جا نالا ڏنا آهن، ان کان پوءِ انهن شخصيتن جي سوانح حيات ۽ سندن علمي، ادبي، سياسي ۽ سماجي ڪارنامن

۾ ڪلام جو انتخاب ڏنو ويو آهي. پھرين نمبر تي سيد علي مدد شاھ عرف مير يعقوب علي شاھ (رابع) جو احوال ڏنو ويو آهي. اسان هتي تذڪري ۾ ڄاڻايل ائين نمبر شاعر، لکڻ شاھ جي ڪلام جو نمونو ڏينداسين. ڄاڪاڻ جو شاھ صاحب بابت تذڪره نگار ڄاڻايو آهي تہ "لکڻ شاھ سنڌي ۽ سرائڪي زبانن ۾ بيت، ڪافيون، وايون، غزل، قصيدا، مرثيا، زاريون، لوليون ۽ ٽيھہ اکريون چيون آهن. سندس ڪلام جو ذخيرو قلمي صورت ۾ سندس پوين وٽ محفوظ آهي. شاھ صاحب جي ڪلام جي مطالعي ڪان پوءِ اهو معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ ڪافي ۽ غزل جي صنفن ۾ تمام عمدو ۽ نفيس ڪلام چيو اٿائين. سندس ڪافين ۾ محبت، درد ۽ دلي اضطراب جي ڪيفيت معلوم ٿئي ٿي، تہ سندس غزلن ۾ وري محبوب جي حسن ۽ رعنائيءَ، ناز وانداز، عشوه گريءَ ۽ جورو جفا جو ذڪر ملي ٿو:

ڪلام جو انتخاب:

بسم الله آيو اڄ دلبر ڏسڻ جي واسطي،
مون نماڻيءَ ساڻ سو سھڻل ملڻ جي واسطي.

1. قرب مان پنھنجا ڪڻي، آيو قدم دلبر مون در،
خوب سو خاوو خوشيءَ مان، ڳجھہ ڳنڍڻ جي واسطي.
2. چيائين ڏاڍا ڏينھن لاتئي، يار! تو پرديس ۾،
هاڻ هت آيو آهين، ڇالاءِ گھمڻ جي واسطي.
3. مون چيو پيارل صرف، ديدار لاءِ هيءَ دل منھنجي،
دربدر رُلندو وتي ٿي، تو سڄڻ جي واسطي.
4. الوداع چئي سو سڄڻ، موٽيو وري پنھنجي مڪان،
عرض ڪيو مون پيشوا ٿيان، گڏ گھمڻ جي واسطي.
5. چيائين مون کي ڪونہ ڪو ٻيو ساڻ ڪو انسان کپي،
آئون تہ پنھنجي جاءِ تي، ويندس ملڻ جي واسطي.
6. قسمت سان ٿيو اوهان جو ملڻ، هڪ دلبربا تون عرض ٻڌ،
بوسو هڪ مون کي ملي، هن دل سڙڻ جي واسطي.
7. جي ڇڱو تنھنجي نصيبن ۾، "لکڻ" آهي لکيل،
تان پيالو هاشمي، ڏيندو پيڻ جي واسطي." (خائي، 1998: 157، 160)

ڊاڪٽر حامد علي خانائي چوي ٿو: "سيد علي مدد شاھ عرف مير يعقوب علي شاھ (رابع) ٻارهين صدي هجريءَ جي آخر ڏاري پنھنجي خاندان جو هڪ مختصر تذڪرو،

”تذڪره مير يعقوب علي خان“ جي نالي سان فارسي زبان ۾ مرتب ڪيو. مير صاحب انهيءَ ساڳئي تذڪري جو سن 1325ھ/ 1907ع ۾ سنڌي زبان ۾ بہ ترجمو ڪيو ويو هو. شاھ صاحب انهيءَ تصنيف ڪان سواءِ ٻيا بہ ڪيترائي ڪتاب ضرور ڇڏيا هوندا، پر زماني جي نيرنگين سبب اڄ اهي عدم موجود آهن.“(خانائي، 1998؛100)

مذڪوره تذڪري ۾، پندرهين نمبر تي سيد مدد علي شاھ عرف مير يعقوب علي شاھ(خامس) کي رکيو ويو آهي ۽ جنهن تصوير جي سان گڏ سوانح هن طرح بيان ڪئي وئي آهي: ”سيد مدد علي عرف مير يعقوب علي شاھ (خامس) ولد سيد پنجل شاھ عرف مير صفدر علي شاھ 14 ڊسمبر 1955ع تي ’ڪوٽ مير يعقوب علي شاھ‘ ۾ جنم ورتو.“ (خانائي، 1998؛173)

اسان جڏهن ڊاڪٽر حامد علي خانائي جي علمي، ادبي، تعليمي، تحقيقي ۽ تنقيدي ڪم جو تجزيو ڪريون ٿا تہ اسان کي سندس تحريرن ۾ خيال پڪا پختا ۽ سندس احساسات جو اثر ٿئي ٿو ۽ پڙهندڙن جي پيشڪش ڪان متاثر ٿيڻ کان رهي نہ ٿو سگهي. تذڪرا نگاري ۾ هُو قديم زماني ڪان ويندي موجوده زماني جي سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالات کي هڪ تسلسل سان پيش ڪري ٿو جنهن مان سندس علمي قابليت مقصد ۽ مخاطب سڀ عنصر چٽا نظر اچن ٿا. هن ڪان اڳ ۾ جيڪي تذڪرا لکيا ويا تن بابت، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ: ”سڀ کان پهريائين تنقيد، شاعريءَ تي، پوءِ نثر تي ٿي. شاعرن جي تذڪرن ۾شاعرن تي تنقيدي رايا ڏنا ويا. هن قسم جي تنقيد پهريائين تذڪره شعراءِ تڪڙ ۽ تذڪره شعراءِ هالا ۾ ملي ٿي، جي قديم فارسي تذڪرن جي تتبع تي لکيل آهن. هي سمورا تذڪرا جيتوڻيڪ هاڻوڪي دور ۾ لکيا ويا آهن، تڏهن بہ منجهن جديد قسم جي تنقيد جو اهڃاڻ ڪونهي. راقم الحروف جو تذڪرو ’تذڪره شعراءِ سکر‘ بہ هڪ تذڪرو آهي، پر ان ۾ شاعرن جي ذڪر سان گڏ سندن ڪلام تي ڪجھ قدر تنقيدي نظر وجهڻ جي ڪوشش بہ ڪئي وئي آهي، جيتوڻيڪ تنقيد تاريخي ۽ سماجي احساس جو مظهر آهي؛ پر تڏهن بہ ان ۾ ذاتي ميلان ڪارفرما آهي.“(ميمڻ، 1993؛34)

ساڳيو مصنف چوي ٿو: ”1940ع ۾ گدومل هرجاڻي حضرت قادر بخش بيدل جو ڪلام شايع ڪيو جنهن ۾ بيدل جي ڪلام تي تنقيدي نظر آهي. پروفيسر لوڪومل ڪيسواڻي ”سنڌي شعر جي ڪسوٽي“ نالي ڪتاب شايع ڪيو جنهن ۾ هرجاڻي جي ”بيدل جي ڪلام“ تي تنقيد ڪيل آهي. ڪسوٽيءَ ۾ ٻيو مقالو سندس ڏيءَ ڪملا جو

آهي، جنهن ۾ ليکراج عزيز جي ڪلام تي تنقيد آهي. سنڌي شاعرن جي تذڪرن مان ”تذڪره لطفي“ ۾ شاعرن تي مختصر مگر جامع تبصرو آهي. محمد صديق مرحوم جي ”تاريخ سنڌي ادب“ ۾ وضاحت سان تبصرو آيل آهي، پر ان ۾ به تنقيد جي گهرائيءَ جي ڪميءَ جو احساس ٿئي ٿو.“ (ميمڻ، 1993؛ 36)

ڊاڪٽر قريشي حامد علي ”مقالات خانائي“ (جلد پهريون) شخصيات جي عنوان ”آخوند ميان فيض محمد روهڙيءَ وارو“ جي احوال ۾ لکي ٿو ته: ”آخوند ميان فيض محمد جي خاندان حالات جي باري ۾، سنڌ جي ڪنهن به مؤرخ يا تذڪره نگار ڪوبه احوال نه ڏنو آهي. سنڌ جا اڪثر تذڪره، آخوند صاحب جي احوال کان خالي نظر اچن ٿا. سنڌ جي پوئين دؤر جي تذڪره نويسن جهڙوڪ: مولانا دين محمد وفائي ۽ پروفيسر لطف الله بدويءَ پڻ هن اديب ۽ شاعر کي پنهنجي تذڪرن ۾ نظرانداز ڪيو آهي. پروفيسر گل محمد گلاٽي، روهڙيءَ ۾ ڪافي وقت رهيو ۽ ”تذڪره شعراءِ روهڙِي“ نالي هڪ ڪتاب تاليف ڪيائين، افسوس سان چوڻو پوي ٿو ته هن صاحب به پنهنجي تذڪري ۾ آخوند ميان فيض محمد کي ڪنهن به طرح سان ياد نه ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جو ”تذڪره شعراءِ سکر“ پڻ هن بي بدل شاعر ۽ اديب جي احوال کان خالي ڏسڻ ۾ اچي ٿو.“ (خانائي، 2006: 189)

نتيجو:

جيئن ته اسان جي تحقيق جو تعلق، ڊاڪٽر حامد علي خانائي جي تذڪرن سان آهي، ان ڪري اسان ان جي ٽنهي تذڪرن مان جيڪو نتيجو آڏو آيو آهي ته، سندس ٽئي تذڪرا سنڌي ادب ۽ تاريخ جو اهم باب آهن. انهن ٽنهي تذڪرن جي متن ۾ سنڌ جي تاريخ ۽ ادب جو اهم باب کوليو ويو آهي. تذڪرن جي مواد ۾، جيڪا کوجنا نظر اچي ٿي ان ۾، تذڪرا نگار جي علمي ۽ ادبي شوق ۽ جذبي کي داد ڏجي ٿو. سنڌ ۾ روهڙي ۽ سکر جا شهر هن وقت اهڙيءَ طرح، سنڌو دريا تي ڪر ڪنيو پنهنجي سونهن ۽ سوڀيا سان سلامت بيٺا آهن. سندن ڪنارن تي سنڌو درياه پنهنجي شوم ۽ شوق سان موجزن آهي. ڊاڪٽر خانائي جي تذڪرن جي تحقيق مان هي به نتيجو نڪري ٿو ته، روهڙي ۽ سکر جا شهر، سنڌ جي قديم تاريخ کي پنهنجي دامن ۾ سانديون وينا آهن، انهن شهرن جي تاريخ کي، ڊاڪٽر حامد علي خانائي ڪنا ڪيڙ ڪري اجاگر ڪيو آهي. انهن ٽنهي تذڪرن جوتعلق اتر سنڌ جي ٻن جاڙن تاريخي شهرن روهڙي ۽ سکر سان آهي ۽ ڊاڪٽر

حامد علي خانائي انهن شهرن جي تاريخ ۽ حالات ۽ واقعات کي جهڙي طرح اجاگر ڪيو آهي، هن کان اڳ ۾ اهڙي نوعيت ۽ طريقي جو تذڪره نگارن جي تذڪرن ۾ ذڪر نٿو ملي. هن کان اڳ ۾ اسان کي ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جو لکيل تذڪرو ”تذڪره شعراءِ سکر“ سال 1965ع ۽ ٻيو تذڪرو پروفيسر گل محمد گلاٽيءَ جو ”تذڪره شعراءِ روهڙي“ 1978ع ۾ ملن ٿا. جڏهن اسان ٻنهي تذڪره نگارن جي تذڪرن جو اڀياس ڪريون ٿا ته اسان کي ٻنهي تذڪرن نگارن جي تذڪرن ۾ جداجدا ڳالهيون ۽ جدا جدا شاعرن جون سوانح ۽ ڪلام جا نمونا ملن ٿا. تذڪره نگاري جي فن تي لکيل تحقيقي مقالن ۽ تصنيفن ۾ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ۽ پروفيسر گل محمد گلاٽيءَ جي تذڪرن جو محققن ذڪر ته ڪيو آهي پر، ڊاڪٽر حامد علي خانائي کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. انهيءَ صورتحال کي مدنظر رکي هن تحقيق کي منظر عام تي آڻڻ لاءِ هڪ رڪارڊ طور ان جي تذڪري نگاري جي فن کي سنڌي ادب جي ميدان ۾ تحقيقي حساب سان محققن ۽ نقادن کي ياد ڏيارو ويو آهي.

ڊاڪٽر حامد علي خانائي جو هي علمي ڪم اڻڇهيل پهلو آهي، جنهن کي مٿي آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ڊاڪٽر حامد علي خانائيءَ پنهنجن تذڪرن ۾ نيون ڳالهيون ڪيون آهن جيڪي اڳ ۾ پيش ڪيل تذڪرن ۾ ڪونه آهن. مثال: ڊاڪٽر حامد علي خانائيءَ تذڪرن جي تاليف ۾ هڪ خاص ڪردار ادا ڪيو آهي، جنهن ۾ تاريخ، جاگرافي، تاريخ ساز شخصيتن جي سوانح حيات سان گڏوگڏ ڪيترن ئي اهم واقعن ۽ شاعرن جي ڪلام جي چونڊ ڪري ان ۾ پنهنجو تنقيدي نقطهءِ نظر ڏئي، تذڪره نگاري جي فن کي ترقي يافته صورت ۾ آندو آهي.

حوالا:

(1) هڪڙو انور فگار، ڊاڪٽر: سنڌ ۾ فارسي ۽ سنڌي شاعرن جا تذڪرا، (تحقيقي جرنل) ڪينجهر، شمارو 16، سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 2013ع

(2) قريشي، حامد علي خانائي، ڊاڪٽر: تذڪره ڪوٽائي سادات روهڙي، ساهتي ادبي اڪيڊمي، نواب شاهه سنڌ، پهريون ڇاپو 1998ع

(3) گلين ـ اي – لو: فطرت سي متعلق نظريات پر نظرثاني: ماحولياتي تنقيدي تشڪيل، ڪتاب: ”ماحولياتي تنقيد: نظريہ اور عمل“، (منتخب مضامين)، ترجمہ: ڊاڪٽر اورنگ زيب نيازي، اردو سائنسي بورڊ، قومي تاريخ وادبي ورثہ ڊويزن، لاهور، 2019ع

(4) قريشي، حامد علي خانائي، ڊاڪٽر: تذڪره پوراڻي سادات سکر، ساهتي ادبي اڪيڊمي نواب شاهه سنڌ، ڇاپو پهريون1998ع
(5) ساهتي پرڳڻي جو وِهاڻُو تارو ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي سوانح حيات، علمي ۽ ادبي خدمتون، مرتب: بشير احمد هيسباڻي، ساهتي ادبي اڪيڊمي، نواب شاهه سنڌ، ڇاپو پهريون 2011ع
(6) هڪڙو انور فگار، ڊاڪٽر: سنڌي شاعرن جا تذڪرا، (تحقيقي جرنل) ڪينجهر، شمارو17، سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو 2014ع
(7) جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ڇاپو پنجون 2006ع
(8) ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: سنڌي ادب جو تاريخي جائزو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو پهريون ڇاپو 2002ع
(9) ڏسو حوالو نمبر (2)
(10) ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1993ع
(11) قريشي، حامد علي خانائي، ڊاڪٽر: مقالات خانائي (جلد پهريون: شخصيات)، مرتب: بشير احمد هيسباڻي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2006ع